

MACAR HALK İNANÇLARINDA ŞAMANİZMİN İZLERİ*

Yazan: Dr. Mihaly HOPPAL
Çeviren: Muvaffak DURANLI**

Macar dili Fin- Ugor, daha doğrusu Ural ailesi grubundan olduğu için Macar halk inançlarını araştıranlar karşılıkları Avrasya'da aramaya yönelmişlerdir. Bilim adamları arasında putperest Macarların eski dininin, "dini" inançlarının ana yöneliminin Şamanizm olarak kabul edilen, Sibiryâ halklarının ilkel inancından ayrılmadığını kanıtlama geleneği hüküm sürmüştür.

Sibiryâ şamanizminin klasik örnekleri Vogul, Ostyak, Lopar ve Saam etnik grupları arasında bulunmuş, gerçekte geri kalan Fin grupları eski zamanlardaki genel inancın sadece açıklanamayan izlerini korumuşlardır. Votyakçada *tuno*, Çeremiscede *kart* adını alan kurban sunucu kurban törenini organize etmiştir. Eski Fin ve Lopar büyücülerinin *noyta* ve *noyade* olarak adlandırılmış olması etimolojik açıdan Vogulca'da şaman anlamındaki *nayt'*la uyuşmaktadır. Şamanizmin eski zamanlardaki ortak kökleleriyle ilgili benzer noktalar da vardır¹.

Orta çağ Macar kronikleri sıklıkla eski Macar mitoloji literatüründen ve halk inançlarından alıntı yapmaktadır, bu kaynaklarda Macar kurban atlarıyla ilgili anlatımlar ve bölük pörçük işaretler de yer almaktadır. Bu eserler Macarlar arasındaki kurban verenlerin *táltos* olarak adlandırıldığını belirtmektedir.

Macaristan'da şamanizm araştırmalarına ilgi çok eski zamanlarda baş-

lamıştır. XIX. yüzyılın ortalarından önce gelişimin erken aşamasında bulunan halkları inceleme romantizmi araştırmacıları doğunun en uzak köşelerinde yaşayan farklı etnoslara yönelmiştir. Gerek Macaristan gerekse Macaristan dışında şamanizm araştırmacıları arasında Gabor Çentkatolnaya ve Benedek Barotoş- Balog'un adları az bilinmektedir. Bolog 1880'li yıllarda üç kez Amur nehri civarında yaşayan Nanay, Ulçi ve Oroçlara alan araştırmasına gitmiştir.

Bolo bu araştırma gezilerinden ülkesine şamanizmle ilgili değerli örnekler ve metinler getirmiştir. Putperest Macarların inançlarına veya daha doğru bir ifadeyle Macar şamanizminin kalıntı köklerini araştırmaya yönelik asırlık ilgi şimdi de korunmaktadır. Bu konuya yüzlerce makale ve araştırma adanmıştır.

1962 yılında Avrupa'da şamanizmin problemleri üzerine son sempozyum yapılmış, J. Fazekas Macar şamanizminin tarihi yorumunu hazırlamıştı. Bu çalışmada sadece sorunun incelenme tarihi değil, aynı zamanda materyaller de yer almıştı. Sonuçta Macar materyalindeki şamanist çizgilerin açıkça heterojen bir karakter taşıdığı, bu çizgilerden bazılarının ise alışılmadık bir şekilde Orta Asya fenomenine benzediği ileri sürülebilir².

Macar şamanizminin incelenmesi bu yüzden dört ana şaman tipinin (*táltos*, *tudos*, *garaboncias* ve *regös*) ve ya-

* M. Hoppal'ın "Sledı şamanizma v vengerskih narodnih verovaniyah" adlı bu makalesi *Şamanizm i ranie religiozne predstavleniya, Ko dnyu 90- letiyu Leonidu Pavloviçu Potapovu*, s. 255- 265, Moskova, 1995'de yayınlanmıştır.

** Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi.

rım şamanların ayrılmasıyla tamamlanmıştır. Daha önce onları çoğunlukla Macar şamanının tek bir eski kategorisinde birleştirmişlerdi³.

Daha sonra Vilmoş Diosegi, şamanizmin, özellikle kendisinin de öncü bir araştırmacı olduğu⁴, Avrasya şamanizminin incelenmesine Macar katkısını değerlendiren yazısını yayınladı. O “Sibirya’da şaman izleri üzerinde giderek”⁵ alan malzemeleri toplamada olgunlaşmıştı. Zengin karşılaştırmalı materyal bazında Diosegi, Macar ve Sibirya gelenekleri arasındaki bağlantıyı açıklamaya çalışmıştı. Bugüne kadar onun Macar halk kültüründe şamanizmin izleriyle ilgili monografisi kendi türünde en iyi olarak kalmıştır⁶.

Diosegi’nin vakitsiz ölümünden sonra onun incelemesini devam ettirmek amacıyla bir dizi çalışma yayımlandı. Her şamanın temel amaçlarından biri hastalıkların tedavisi olduğu için Macar halk hekimliğinde şaman sanatına ait verilerin analizini yapma girişimleri kabul edilmiştir⁷. En büyük araştırmacıların arasında bile çok azı Macar halk inanışlarında “muhomor” (Amanita Muscaria, L.- bolongomba= “akılsızlık mantarı”) kullanımıyla bağlantılı kanıtların var olduğunu bilmektedir; bu, transa geçmek için şamanlar tarafından yaygın olarak kullanılan, düşlere neden olan bir mantar türüdür. “Akılsızlık mantarı”nın büyüçülükte (özellikle cinsel büyüde) kullanıldığı bilinmektedir, fakat elbette bununla ilgili çok az veri bulunmaktadır, bu pratik táltoş veya tudos- Protestan papazlarının (“her şeyi bilen çoban”) aşırı bir kıskançlıkla korudukları sırda saklanmıştı. Macar folklorunda sürekli olarak táltoşların evin eşliğinde belirdikleri ve süt istedikleri şeklinde alışıldık mo-

tiflerle karşılaşmaktadır (bu değişmez süt talebi basit köylüler tarafından, halk efsanelerine uygun olarak algılanmaktadır). Çoğunlukla görmemezlikten gelinen bu motif günümüz farmakolojisinde bilinen olgularla karşılaştırıldığında anlam kazanmaktadır, süt muhomorun etkisini nötrleştiren güçlü bir detoksindir⁸.

Geçmiş yıllarda toplanan efsane ve inançların zengin koleksiyonunun analizi sayesinde táltoş figürü büyük bir esneklik kazanmaktadır. Karşılaştırmalı mitoloji için şu karakteristik çizgiler önem taşımaktadır:

- Bebek- táltoş dişleriyle doğar;

- Yedi yaşında kaybolur ve yakın bir yerlerde dolaşır (inançlar dairesinde “7” sayısının uyuşumunu hatırlamak yerinde olacaktır);

- Eğer o ortalıktan kaybolmazsa bayılma ve kramp nöbetleri gösteren bir hastalığa yakalanır;

- O gündüzleri uyur: “görünür dünyadan kaybolur”. Daha önce belirtilen revülün “esrime durumunda olmak” bu sinonimi incelenen şamanizmin en önemli elementlerinden birini ifade etmektedir: farklı bir dünyaya seyahat.

- O geri geldiğinde veya evine döndüğünde süt ister, eğer ona süt verilmezse bölge üzerinde fırtına oluşur, buradan onun doğaüstü güçlere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

- Bundan başka onun kaybolma ve yeniden oluşma özelliğini karakterize etmektedir.

Son özellik hikayelerde hayvan şeklinde uçma gibi çok önemli bir düşünceyle de bağlantılıdır. Büyük Macar ovasının çobanları hikayelerde düşmanla savaşıyor farklı renklerde (siyah- beyaz, kırmızı- gri) boğalar görünümündedir. Geyik yetiştiren halkların efsanelerinde

şamanlar geyik görünümünde savaşır, aynı zamanda at yetiştiren halklarda şamanların bu tür durumlarda at veya göksel boğa görünümü almaları gibi⁹.

Macarların putperest dünya görüşünün temelini dünyanın şamanist algılanışının oluşturduğu iddia edilebilir. Daha önceki araştırmacıların Macar halk masallarında iyi bilinen göklere kadar büyüyen ağaç tipini, şaman inisiyasyonu ve diğer şamanistik faaliyetleri ağaçla karşılaştırmaları özenli bir girişim değildir. Benzeri şekilde Macar halk masalındaki trans halindeki kahraman, seremonisinin amacını sembolize eden dağa tırmanmalıdır. Macar halk masallarında kahraman dağdaki ağaca ya tırmanmalı ya da uçmalıdır, Sibirya Şamanları ise sıklıkla öbür dünyaya onların uçmalarına hizmet eden teplerini “şaman atı” olarak adlandırır¹⁰.

Macar şamanizminin problemlerine daha eleştirel yaklaşımlar da bulunmaktadır. Vilmoş Foygt, putperest Macarların eski “dininin”, temelde inançların şamanistik bir içerikte oluştuğunu yad-sımaktadır¹¹.

Macar köylülerinin epik geleneğinde temelde putperest halk hikayeleri görünümündeki şamanist motifler korunmuştur. Bazı yaşlı köylüler veya çobanlar kendi tanıdıkları, transa geçmiş, daha sonra göklerde hayvan, çoğunlukla da boğa görünümünde savaşmış insanlarla ilgili hikayeler anlatabilmektedirler¹². Fazla kemikler, şaman inisiyasyonu (yedi, on dört ve yirmi bir yaşında olmaktadır) gibi diğer geleneksel çizgiler de bilinmektedir; bununla birlikte ruhların yardımı gibi şamanizm için diğer tipik kavramlar Macar epik geleneğinde bulunmamaktadır.

X.-XI. yüzyıllarda Macarların Roma Katolik kilisesine girdikleri bilinmekte-

dir. Fakat şamanist kökenli bir dizi iz epik halk geleneğinde bulunmakta ve Macar köylüler taltos olarak adlandırılan güçlü şamanların olduğunu hatırlamaktadırlar¹³. Köylüler sadece onlarla ilgili birkaç hikayeyi değil, aynı zamanda onların ayrılmaz bir parçası olan elek- tefi de hatırlamaktadırlar.

Yakın Geçmişten Bazı Veriler

1977 yılı ortalarında Çekoslovakya'dan bir dostum bana ilginç bir şeyler anlatan eski bir çobanla karşılaştığımı haber verdi. Çobanı birlikte ziyaret etmemi önerdi. Aralık ayının son haftasında şimdi traktör şöförü olarak çalışan, enerjik, kırk beş yaşlarındaki bu adamı görmek için birlikte gittik. O, Macarca konuşulan bölgenin kuzey doğu bölümünde yer alan bir köydeki iki odalı evde on çocuğuyla yaşıyordu. Günümüzde Çekoslovakya'ya giren bu köyde Macarlar da vardı. Her yandan bataklıklar ve kamışlarla çevrelenmiş bu sınır köyü birkaç yüz yıl öncesine değin kapalı bir yermiş, bu yüzden bölge sakinlerinin hafızasında arkaik gelenekler korunmuştur (metinler putperest halk efsaneleriyle ilgili çalışmalarda yayınlanmıştır).

Yanlarında videokamera, fotoğraf makinesi ve teyp olan dört kişilik bir ekip ilk görüşme için bana yardım etti. Konuşmamızın en başında biz değerli arkaik bilgilere sahip bir kaynak kişiyle çalışma imkanı bulduk.

Ondan babasının en uzak bölgelerdeki tedavi bilgilerini çok iyi bilen bir çoban olduğunu öğrendik. Yaşlı adamı sık sık 1950'li yıllarda hayvanları tedavi etmek için çağırırılmış. Bu hikayelerin temel fikirleri büyü gücüne sahip çobanlarla ilgili efsane verileriyle benzeşmektedir. Böyle bir çobanın sürüsü kendi kendine otlar.

“Her şeyi bilen eski çobanın” küçük

oğlu olan kaynak kişimiz birkaç yıl önce öldü. Geleneğe uygun olarak bilgiler küçük oğluna geçmeliydi. Kaynak kişimiz çocukluğunu ve delikanlılığını babasıyla birlikte çoban olarak geçirmişti. Onun hikayesinden onun inisiyasyonunun çevresine çizilmiş bir daire içinde bir kavşak noktasında gece durduğu ön dört yaşında başlamıştı. O korkunç rüyalar görmeliydi. Macarların ve diğer halkların inançlarında en yaygın epik motif¹⁴ onun ana yolların kesiştiği yerdir. Böyle bir yer şaman inisiyasyonunun tipik modeli olan ucubeleri, acıları kovan, adanma töreni alanına dönmüştür¹⁵.

Kaynak kişimiz kendi insanüstü (veya özel) özellikleriyle bir kızı iyileştirdiğini söylemiştir. “Onlar evime gece yarısı geldiler... ağzı ıslaktı (tahminen kızın epilepsisi vardı- M. H.), bu kalp hastasıydı, kız çırpınıyordu... Hiçbir şey söylemeden onun sutyenini çıkardım ve dokuz gün boyunca onu pek çok insanın geçtiği (örneğin kavşak) bir yere koydum. Hiç kimseye tek kelime söylemedim. Sutyeni bir süpürge otuna astım ve orada bıraktım”.

Bu tedavi şekline çok ender ve sadece Macaristan'ın kuzey doğu bölgelerinde rastlanmaktadır (örnekler yazarın yayınlanmamış koleksiyonunda yer almaktadır). Başka bir sefer o inek sütü üzerine okunan dualar yardımıyla yapılan tedaviyi anlattı, süt nasıl alınacak, saklanacak ve korunacaktı. “Eğer süt yoksa 12 değişik tür ot. Yağ yoksa 12 tür ot daha eklenecek... inek ahırına gidilecekti. İlkbaharda doğmuş genç tavuktan ilk yumurtayı alınacak. Tavuk da bembeyaz veya simsiyah olmalı. Yumurtayı defalarca kullanılmış bir çömleğe koyuyor ve onu eşik altında veya yemliklerin altında saklıyorum. Böyle olunca süt de alınmayabilir”.

Anlatımın bu tür elementleri Macar inanç sisteminde iyi bilinmektedir: yani çobanın hikayelerinde şaşırtıcı hiçbir şey yoktu. Daha da önemlisi bu hatıralar güçlü bir inançla, onun özel bir gücü olduğuna, doğruluğuna inançla doludur (olayların çoğunluğunda kendi isteğiyle iyileşme ve sembollerin kopukluğu olmasına karşın). Onun vücuduna ve psikolojisine gelince o kendi inancına güvenen sağlıklı bir erkektir. O önemli saydığı bu tür ezoterik bilgi elementlerini kendisi için savunmak veya saklamak istemiş gibi onun konuşma sırasında defalarca konuşmayı kesmesi ve belirgin detaylar vermek istememesi de bunun kanıtı sayılabilir.

İnceleme pratiği neyi talep ediyorsa ben bizim kaynak kişimizin babası hakkında anlattıklarını ve çobanların eski majik pratiğini düzenli bir şekilde kontrol ettim. Bir yıl sonra, daha sonra iki yıl arayla yeniden ona aynı hikayeyi tekrar ettirdim, şimdi ben aynı metnin iki veya üç varyantına sahibim (toplamı yaklaşık 300 sayfa). Diğer bir kontrol aracı, kısa süreli olmasına karşın babaları çobanlık yaparken ona yardım eden iki ağabeyini ziyaretimdi. Onun bütün bilgiyi vermek istemediğini söyleyerek bana başlangıçta açıklama yapmayı reddeden kaynak kişimin birkaç küçük detayını açıkladım. Onun yaklaşımında biraz güvensizlik hissetmişim, ona güç ve tedavi ustalığı veren bilgiyi paylaşmak istemem sonucu bunun oluştuğu anlaşılıyordu. Soru ve cevap sürecinde o babasının eleği veya ona tefe eşlik eden ve aynı fonksiyonlara sahip “deri elek” olarak adlandırılan ve onun yerine geçen nesneyi kullandığını anlattı. Macar şamanizminin izlerini inceleyen bilim adamları büyücülük, kısmen de tedavi

ritüellerinde davulun rolünü sıkça eleğin veya onun yerine geçen başka bir nesnenin rol aldığı bulmuşlardı.

“İçeri giren yaşlı Hodas diğerlerinden uzaklaştı... ve bir söz söylemeden yere oturdu. Kafasını geriye attı ve uzun süre bakışını göğe yöneltti. O gözü açık uyuyor gibiydi. Diğerleri onun yaptıklarını izliyorlardı. Arada ellerini sallayıp, kafasını titreterek eğildi. Kadın yatağın altından eleği aldı ve onu ağaç kaşıkla birlikte ateşin yakınındaki sıraya koydu. Çok geçmeden Hodas : “Sessizlik! Bir şey yapmayın, sadece sessizliği koruyun. Geleni tedirgin etmeyin!”- dedi. O, eleği göğsüne yasladı, gözlerini kapadı ve ona vurmaya başladı. Bu vuruşlar başlangıçta yavaş, sonra hızlı ve daha hızlıydı. Bir şeyler mırıldandı. “Büyük ağaç büyüdü, onun yanında üç yol görüldü...” diye başladı. Şarkının sonuna doğru eleğe darbeler daha da güçlenmeye başladı...”¹⁶.

Büyük Macar ovasında tespit edilmiş bu örnekten sonra biz ülkenin batı sınırı yakınında kaydedilmiş diğer bir hikayeden alıntı yapmak istiyoruz, bu hikaye kader tayini dışında eleğin tedavi amaçları için de kullanıldığını göstermektedir:

“Kunjiget’ten çoban Yanoş Virag elek yardımıyla kaderi söylüyordu. Örnek olarak o hayvan çalan hırsız göstermişti. Bir gün babanemin de domuzlarını çalmışlardı. Tefine vurarak o hırsızın kim olduğunu açıkladı. Gerçekten de domuzları bu adamın yanında bulmuşlardı. O eleğe beyaz ve siyah olmak üzere yaklaşık 41 adet buğday koydu. Sonra bıçakla bir tarafına vurmaya başladı. Buğdaylar elekte sıçradı, sonunda o buğdayların konumuna göre kaderi söyledi. Biz de onun elek yardımıyla tedavi edildiğini biliyorduk. O büyü ekmişti. Kö-

tülük doyuncaya kadar o eleğin derisine vurdu”¹⁷.

Macaristan’ın diğer bölgelerinde eleğin majik kullanımıyla ilgili bazı ek veriler de gösterilebilir¹⁸.

Şamanın en önemli aleti olan tef, Macar folklorunda bir çocuk tekerlemesinde korunmuştur:

Golya, golya, gilice
Mitöl veres a labad,
Török gyerek megvagta,
Magyar gyerek gyogyitja,
Sippal, dobbal, nadi hegedüvel.
“Leylek, leylek, kumru,
Neden ayağın kanda?
Seni Türk çocuk kesti,
Macar çocuk iyileştirdi,
Keman, boru ve tef yardımıyla..

(Genelde bu tekerleme leylekler ana yuvalarına dönerken baharda söylenir)

Adj istenem csendes esöt
Mossa össze mind a kettöt
Szita, szita pentek
Szerelem csütörtök,
Dob szerda.
Tanrım hafif yağmur ver,
Bu ikisini yapıştır,
Elek, elek- Cuma,
Aşk- Perşembe,
Tef- Çarşamba.

Elek ve tef sadece form benzerliğinden değil, aynı zamanda bazı yerlerde eleğin büyü aracı olarak kullanılmasından dolayı birleşmiştir. Elek, hastalığı çağırmanın kim olduğunu öğrenmek için “çevrilmelidir”; gerçekte elekle şarlatanlık türü olaylarla da ilgili veriler bulunmaktadır. Kadın iyileştiriciler elekteki bıçak veya ağaç kaşıkla hastanın üzerine vururlar¹⁹.

Biz kaynağımıza eleği neden yaptığımızı sorduğumuzda o deriden yaptığını söyledi. Macarcada bu kelime “borosta”

olarak adlandırılır, fakat birinci seslide onun “boorosto” demesi şüphe uyandırmıştır, buradaki boo= bo “büyük” anlamına gelmektedir. Deri kaplı elek örnekleri yüzyılımızın ilk yarısına dek ülkenin hemen hemen bütün bölgelerinde kullanılmıştır. Kısa zaman önce (1980 yılında) arkadaşım Transilvanya’daki son örnekleri fotoğrafladı, bu bölgede (Korond-Korunde Hargite, Romanya)1969 yılında ben de deri kaplı eleklerin fotoğraflarını çekmiştim. Bu elekler günlük hayatta kullanılmasına karşın²⁰ özel (haç şekilli) delikler bununla çalışmaktadır. Bazı ek veriler onların kehanet için kullanıldığını, yani büyü faaliyetleri, işaret etmektedir. Ben tedavi ritüelleriyle ilgili etnografik belgesel filmin çekimleri sırasında 1970’li yılların ikinci yarısında Macaristan’ın güney bölgesinde onları fotoğrafladım.

Materyaller táltos (şaman) veya her şeyi bilen çobanın enstrümanı olarak eleği işaret etmektedir:

“Vajka’dan Yozef Rostaş bir köyden diğerine geçerek elek yapıp satan bir adamdı. O eleği havaya kaldırır ve delikten bakar, böyle tedavi ederdi. Daha önce Etteveni ve İkrani’de darı tanelerini eleğe atarak kadere bakan kadınlar ünlüydü. Onlar da kazın lades kemiğine tüten kömürler koyuyor, kemikler kırılıncaya kadar da kömürlere üflüyorlardı. Bu kırıklarla da fal bakıyorlardı. Kikolajiget’ten Kelemen adlı táltos’un eleğe kömürler attığını, onları otları örttüğünü ve hasta hayvanı tütsülediğini anlatmaktadırlar. Bununla birlikte o “sanki tarar gibi büyü yapıyordu. Onu mezarlık bekçileri de çağırırlarmış. O, ölü huzur içinde kalsın diye ölülerden kötü ruhları kovmuş...”. “O eski eleğe yanık kömürler koymuş ve onları otları örtmüştü”.

Başkaları sanki yağ gibi cızırdayan kayın ağacı dalmı kömürler üzerine koyduğunu söylemektedirler”. O bir şeyler mırıldanarak rahmetlinin çevresinde hızlı hareket etmiş²¹.

Kaynak kişimize neden onun “deri elek” yerine “büyük” elek dediğini sordüğümüzde o şöyle cevap verdi: “Çünkü o her şeyi alabilecek büyüklükte”. Bu cevap 1728 yılında yer alan büyü uygulama elementleriyle şaşırıcı derecede uyuşmaktadır, táltos (şaman) veya büyücü doğaüstü güce sahip olan şunları söylemiştir:

“1728 yılında büyücülükle suçlanan Danielyu Roze mahkemede “İnsanları nehrin üzerinden raf, yağmurluk veya kayıkla geçirebilir misin?” şeklindeki soruya şöyle cevap vermiş: “Bunu yapmak iyi olurdu, fakat hiçbir zaman bunu yapmadım, elek de 100 adamlık bir odadır”²².

Ülkenin diğer bir ucundaki bilginin başka bir parçası eleğin özel güçleriyle ilgili inancın iyi bilindiğini doğrulamaktadır:

“... Her şeyi bilen çoban için derler ki o hayvanları Bogadni Danubebend’e otlatmaya çıkarırken her seferinde gece yarısı düzenli bir şekilde koşarmış. Çoban gece yarısı 41 adet sıcak kömür parçasıyla dönen elek nehre düştüğünde hayvanların dört bir yana kaçmaya başladığını söylemiş. Yozef Pali’den yardım istemişler. O gelmiş ve kıyıda bir çalıyı kesmiş. Gece yarısından sonra kömür dolu elek yuvarlanmış. O şapkasından büyü cımbızlar çıkarmış, ucunu kırbaçın kayışına batırmış ve üç kez tefe vurmuş. Bütün kömürler suya düşmüş, elek de karşı kıyıya yuvarlanmış. Asla daha ileriye gitmemiş, hayvanlar da bir daha dağılmamış²³.”

V.Diosegi'nin Encyclopedia Britanica'ya yazdığı önsözde "Bazen şaman nehir üzerinde yolculuk yapar, davul ona kayak görevi görür..."²⁴. İ. T. İtkonen Finli Loparlar arasında Lopar şamanının tefinin kayak olarak adlandırıldığına dair veriler toplamıştır²⁵. Şimdi Macar inanç sisteminde şamanizmin daha karakteristik verileri tef= elek= kayak eşitliği formunda korunmuştur.

NOTLAR

1 Hoppal, M., "Folk Beliefs and Shamanism of the Uralic People", *Ancient Citres of the Uralian People*, Budapest, 1976, s. 236- 237.

2 - Fazekas, J., *Hungarian Shamanism/Edsman, C. M., Studies in Shamanism*, Stockholm, 1967, p. 106; benzeri bir düşünceyi Roheim ve Solymossi de paylaşmaktadır. Roheim, G., *Magyar nephit es nepszokasok*. Budapest, 1925, p. 25; Solymossi, S., *Magyar ösvallasi elemek nepmeseinkben*", *Ethnographia*, V. 40, 1929, pp. 133- 152.

3 Fazekas, J., *Hungarian Shamanism*, p. 112.

4 Dioszegi, V., "Hungarian Contributions to the Study of the Shamanism", *Müveltseg es Hagyomány (Decreben)*, 13- 14, 1971, pp. 553- 66.

5 Dioszegi, V., *Tracing Shamans in Siberia-The Story of an Ethnographical Research Expedition*. Oosterhut: Anthropological Publications, 1968.

6 Dioszegi, V., *A samanhit emlekei a magyar müveltsegben*. Budapest, 1958.

7 Hoppal M. And Törö L., *Ethnomedicine in Hungary*. Budapest, 1975; Kelemen, A., "Schamanistische Überbleibsei in dem Volksglauben und der Volksheilkunde ungarns", *Curare (Wiesbaden)*, 1980, No 3, s. 214- 224.

8 Czigany, L. G., "The Use of Hallucinogens and the Shamanistic Tradition of the Finno- Ugri People", *Slavonic ad East European Rewiev*, 1980, 58, (2), p. 216.

9 Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Dioszegi, V., *A samanhit emlekei...*; Balazs, J., *The Entacement of the Hungarian Shaman*. (Dioszegi V (ed), *Popular Belief and Folklore Traditions in Siberia*, Budapest, 1967, pp. 53- 75; Hoppal, M., *Folk Beliefs and Shamanism...*

10 Norveç masal ve efsanelerinde de benzeri bir fenomenle karşılaşılmaktadır, 468 tip Deg'de. Daha uzak paraleller Hultkrantz tarafından belirtilmiştir; Hultkrantz, A., "Spirit Lodge: A North American shamanistic Seance", (Ed. Edsmann, C. M.) *Studies in Shamanism*, Uppsala, 1967, p. 64: "Gökyüzü ruhlarıyla vracıyuşçiler arasında bağlantı kurmaya yarayan dünya sütununa karabkaetsya yapan kişi şaman sayılır.

11 Voigt, V., "Der Schamanismus als ethnolohisches Forschungsproblem mit besonderer Rücksicht auf den sibirischen Schamanismus", *Glaube und Inehalt*, Budapest, 1976, s. 75- 120, bkz. Goodman'ın bakış açısının eleştirisi, Goodman, F. D., "Hungarian Shamanism in Cross- cultural Perspectives", *Ural- Altaische Jahrbücher*, V. 52, 1980, pp. 32- 41.

12 Bihari, A., *A Catalogue of Hungarian Folk Belief Legends (Preliminary Studies on the Ethnography of Hungarians*. Ed. by M. Hoppal, Vol. 6), Budapest, 1980, Pp. 195- 196.

13 Dömötör, I., "Rewiev of Shamanism. The Beginnings of Art by Andreas Lome", *Current Anthropology*, 1970, No 11 (1), p. 40.

14 Sikkala, A. L., "The Rite Technique of the Siberian Shaman", *FF Communication*, No 220, Helsinki, 1978, p. 291.

15 Sweeney, M., *Southeast Asians (A Hmong Shaman in Portland)*, (Ed. Siperin, S. Sityfolk, Oregon Art Comission, 1981, p. 13.

16 Szücs, S., "A samanizmus emleke a nagykunsagi nepi orvoslasban", *Alföld (Decreben)*, 1975, 26, pp. 46- 48.

17 Timaffy, L., "A honfoglalo magyarsag hitvilaganak maradvananyai a Kisalföldön", *Arrabona*, 1964, 6, p. 318.

18 bkz. Dömötör, I., *Hungarian Folk Beliefs*. Budapest- Bloomington, 1982, p. 205, 22 v2 27 nolu resimler (büyüde kullanılan elekler).

19 Dioszegi, V., "A samanhit emlekei...", pp. 171- 225; Hoppal, A and Törö I. *Ethnomedicine in Hungary*, p. 70.

20 1587 yılına ait ilk yazılı belge için bkz. Szabo, T. A., (ed) *Erdelyi Magyar Szoörtöneti Tar*, Budapest, 1976, p.1065.

21 Timaffy, L., *A honfoglalo magyarsag...*, p. 320.

22 Dioszegi, V., *A samanhit emlekei...*, p. 204.

23 Timaffy, L., *A honfoglalo magyarsag...*, p. 320.

24 Dioszegi, V., "Shamanism", *Encyclopedia Britannica*, 16, London, 1974, p. 640.

25 İtkonen, T. I., "Heidnische Religion und spaterer Aberglaube bei den Finnischen Lappen", *Memories de la Societe Fino- Ougrienne*, 87, Helsinki, 1946. İtkonen'in çalışmasına gönderme burada M. Hoppal'ın makalesinde "Sikkala 1981: 22" dipnotla bağlantısı bulunmamaktadır, bende araştırmacının çalışmasının tam bibliyografyası olmadığı için verilen dipnotu düzeltmedim- sorumlu redaktörün notu.